

Makale Geliş | Received: 12.11.2020
Makale Kabul | Accepted: 15.02.2021
Yayın Tarihi | Publication Date: 15.03.2021
DOI: 10.20981/kaygi.889118

Sedat BİNGÖL

Arş. Gör. | Res. Assist.
Mardin Artuklu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü, Mardin, TR
Mardin Artuklu University, Faculty of Letters, Department of Philosophy, Mardin, TR
ORCID: 0000-0002-8431-4159
sedatbingol2@gmail.com

Toplumsallığa İlişkin İki Farklı Görüş: Rousseau versus Rousseau

Öz

Toplumun temellerini incelemiş olan filozoflar -Hobbes, Locke, Rousseau- toplumsal düzenin nasıl kurulduğunun ve içinde yaşadıkları toplumun yapısının analizini yapmışlardır. Bu analiz, ortak bir anlaşma yoluyla kurulan politik kurumların neden gerektiği ve toplumsal düzenin adaleti ve eşitliği getirip getirmediği sorularını beraberinde getirir. Adı geçen filozofların bu soruları yanıtlama çabası, onları bir doğa durumu tasvirine götürür. Doğa durumu tasviri ya da varsayımı da toplum öncesi hali betimler. Rousseau'nun doğa durumu tasviri ve uygar toplum analizi eşitliğin, adaletin, özgürlüğün ve ahlaklılığın nasıl bir düzende mümkün olabileceğini bize gösterir. Bu çalışmanın temel problemi, Rousseau'nun doğal durumundan toplumsal yaşama nasıl geçildiğine, toplumsal düzenin nasıl kurulduğuna ve toplumsal yaşamın yapısına dair görüşlerinin değişip değişmediğini göstermektir. Rousseau'nun başlangıç ve sonraki eserleri arasında toplumsallığa ilişkin düşüncelerinin değiştiğini söylemek mümkündür. Bu çalışma, değişen bu görüşleri açığa çıkarmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğa Durumu, Eşitlik, Özgürlük, Toplumsallık, Uygar Toplum.

Two Differents Views on Sociality: Rousseau Versus Rousseau

Abstract

The philosophers who studied the foundations of society -Hobbes, Locke, Rousseau- made an analysis of how the social order was established and the structure of the society in which they live. This analysis raises the question of why political institutions established through a common agreement are necessary and whether social order brings justice and equality. The efforts of this philosophers to answer these questions lead them to a description of a state of nature. The description or assumption of the state of nature describes the pre-social state. Rousseau's description of the state of nature and his analysis of civilized society show us how equality, justice, freedom and morality are possible. The main problem of this paper is to show that Rousseau's views on how to transition from state of nature to social life, how the social order is established and whether the structure of communal living have changed. It is possible to say that Rousseau's thoughts on sociality changed between his early and later works. This study aims to clarify these changing views.

Keywords: State of Nature, Equality, Freedom, Sociality, Civilized Society.

Giriş

Jean-Jacques Rousseau'nun özellikle *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* ve *Toplum Sözleşmesi* eserlerine odaklanıldığında, onun toplumsallığa ilişkin düşüncelerinin büyük oranda değiştiğini görmek mümkündür. Rousseau *Söylev* ve *Eşitsizliğin Kaynağı*'nda, temel olarak toplumsallığın eşitsizliğe, köleliğe ve ahlaksızlığa yol açtığını belirtir. Rousseau'nun bu iki eseri hem politika hem de ahlak üzerine görüşlerini dile getirdiği eserlerdir. Rousseau'nun, *Emile*'deki politika ile ahlakın birlikte ele alınması gerektiğine ilişkin vurgusu (Rousseau 2016: 321) bu iddiamızı kanıtlar niteliktedir. Adı geçen iki eserde ahlakçı yönünü de gösteren Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*'nde bütünüyle politik olana geçiş yapar. *Toplum Sözleşmesi*'nde önceki iki eserinden farklı olarak toplumsal düzenin adaleti ve özgürlüğü getirdiğini ifade eder. Rousseau ile ilgili yapılan çalışmalara bakıldığında, Rousseau'nun çeşitli açılardan genellikle Hobbes, Locke, Kant ve Nietzsche ile karşılaştırıldığı görülür. Bu çalışma, Rousseau'nun toplumsallığa dair görüşlerine odaklanarak iki farklı Rousseau'yu ortaya çıkarmayı ve bu iki Rousseau arasında bir karşılaştırma yapmayı hedeflemektedir.

Jean-Jacques Rousseau, Dijon Akademisi'nin “bilimlerin ve sanatların gelişmesi ahlakın düzelmesine yardım etmiş midir?” sorusu üzerine kaleme aldığı *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev* adlı eserinde, temel olarak bilimin ve sanatın insanları toplumsallaştırdığını ve toplumsallaşma nedeniyle de bireysel iradenin kaybolduğunu belirtir. Rousseau açısından toplumsal yaşamla birlikte eşitliğin ve özgürlüğün olmadığı bir düzen yaratılarak insanlar köleleştirilir. “(...) bilim, edebiyat ve sanatlar insanları bağlayan zincirleri çiçeklerle örter; özgür yaşamak için doğmuş görünen insanların damarlarında taşıdıkları özgürlük duygusunu söndürür. Onlara kölelik hayatını sevdirebilir; onları uygar milletler dediğimiz topluluklar durumuna sokar” (Rousseau 2018a: 8). Dolayısıyla Rousseau için bilimler ve sanatlar, toplumun kurucu öğeleri ve eşitsizlik ile

köleliğin kaynağı durumundadır. Peki bilimler ve sanatların hangi özellikleri eşitsizliğe ve köleliğe yol açar?

Rousseau’ya göre sanat, davranış ve eylemlerimizi kalıplara sokar ve estetez edilmiş davranış biçimleri edindirek nasıl eylememiz gerektiğini dikte eder. Daima bir zorunluluğu, bir gerekliliği ve kurallara bağlılığı emreder. Zorunlulukların ve normların sürekli baskısı toplum denilen sürüyü meydana getirir. Kişi içinden geldiği gibi değil, içinde bulunduğu topluluğun normlarına, bu topluluğun üyelerinin isteğine ve arzusuna göre eylemde bulunur. Kendi ruhuna göre değil, başkasının, ötekinin isteğine göre hareket eder. Böylelikle kendi doğallığından uzaklaşan, doğasına ve özüne göre eylemde bulunmayan yapay insanlar ortaya çıkar. Kişinin kendi doğasından uzaklaşıp başkasına göre hareket etmesi onun özgürlüğünü kısıtlar (Rousseau 2018a: 9,10). Rousseau açısından bilimin ve sanatın gelişmesi yalnızca özgürlüğü kısıtlamaz aynı zamanda erdemin kaybolmasına ve ahlakın da bozulmasına neden olur. Erdemli olmanın bilgili olmakla bir ilişkisinin olmadığını belirten Rousseau, erdemin bilim ve sanat yoluyla elde edilemeyeceğini vurgular. İnsanlar, çoğunlukla, bilim ve sanat geliştikçe erdemin ve ahlakın da geliştiği düşüncesine kapılırlar. Rousseau bu düşüncenin tam karşısında durmaktadır; onun açısından insanın bilgilenmesi ve aklının gelişmesi, ahlaklılığı değil, tam tersine ahlaksızlığı doğurur (Rousseau 2018a: 11-18). Bilgisizlikten kurtulma, olgunlaşma ve gelişme çabası neticesinde ortaya çıkan ve insanın doğasına aykırı olan ahlak kuralları, sahte erdemleri renklendirir, hakiki olanların parlaklığını lekeler. Uygarlık komedisi insanlığın ödevlerinin yerini alır. Güzel sözler, güzel işleri küçümser ve iyi ahlakın sadeliği kabalık olarak kabul edilir (Rousseau 1997: 14).

Rousseau’ya göre, bilim ve sanat vasıtasıyla inşa edilen uygar dünya, insanın içine bir ahlak bekçisi yerleştirerek insanın kendi kendisini kontrol etmesini sağlar ve böylece insanın ruhuna göre eylememesine, içgüdülerine göre hareket etmemesine ve içinden geldiği gibi davranmamasına yol açar. Kişi kendisinin bireysel ve özgür iradesinden vazgeçip başkalarının isteklerine göre eylemde bulunur ve bu durumda özgürlük yitirilir. Bu eleştirinin bir benzeri Nietzsche’nin Hristiyanlık ahlakı

eleştirisinde karşımıza çıkar. Nietzsche açısından Hristiyanlık ahlakı, bireyin içgüdülerini, arzularını ve tutkularını bastırarak toplumun ve birlikte yaşamın ön planda tutulduğu bir ahlak ideali meydana getirmeye çalışır. Bu ahlak anlayışı doğaya ve doğal olana karşıdır. “Doğa karşıtı ahlak, yani şimdiye dek öğretilmiş, saygı duyulmuş ve vaaz edilmiş hemen her ahlak yaşamın içgüdülerine karşı yönelir – bu içgüdülerin kâh gizliden gizliye, kâh yüksek sesle ve küstahça yargılanışıdır” (Nietzsche 2013: 30). Dolayısıyla Nietzsche’nin Hristiyanlık ahlakı eleştirisi bir yönüyle Rousseau’nun uygar toplum eleştirisine benzemektedir. Rousseau için uygar toplum, doğallıktan uzaklaşmış yapay ve köle ruhlu yığınlar meydana getirir. Uygar toplum, eşitliğin ve özgürlüğün olmadığı, birlikte yaşamının kutsandığı ve toplumsallığın bireyselliğin üstünde yer aldığı bir kölelik düzeni inşa eder.

Bilim ve sanatı toplumu kuran, inşa eden öğeler olarak belirleyen Rousseau, bilim ve sanatın insanlığın doğal yapısının ürünleri olmadığını iddia eder. Onun açısından bilim ve sanatı doğuran insanlığın kötü yanıdır. “Astronomi, boş inançlardan doğmuştur; güzel söz söylemek hırstan, kinden, dalkavukluktan, yalandan; geometri cimrilikten, fizik, boş bir meraktan ve hepsi birden, hatta ahlak bile, insanın kendini beğenmesinden doğmuştur” (Rousseau 2018a: 19). Dolayısıyla Rousseau için bilim ve sanatı insanın doğasında olmayan gereksinimler doğurmuştur. Örneğin adaletsizlik olmasaydı hukuk bilimine, savaşlar ve hükümdarlar olmasaydı tarih bilimine ihtiyaç duyulmazdı. Rousseau açısından insan yalnızca kendi insanlık görevlerini yerine getirip doğal ihtiyaçlarını karşılasaydı bilim ve sanata hiçbir gereksinim duyulmazdı (Rousseau 2018a: 20). Toplumsal yaşamla birlikte insanlık, yapay gereksinimleri, sanki onlar doğal ve özsel ihtiyaçlarıymış gibi karşılamaya çalışır. Ancak karşılanan her ihtiyaç bir yenisine yer açar, gereksinimlerin ve ihtiyaçların sonu ve sınırı yoktur; bu nedenle insanlık bu yapay ihtiyaçların kölesi haline gelir. Dolayısıyla toplumsal düzenin ürünü olan yapay ihtiyaçlar, doğası gereği özgür olan insanların özgürlüğünü elinden alır.

Rousseau kendi çağına baktığı zaman, kendi doğallığından uzaklaşan, iki yüzlü, yapay, yozlaşmış, ahlaktan yoksun, özgürlükleri elinden alınarak köleleşmiş insanlardan oluşan bir yığınlar topluluğu görür. İnsanın başına gelen bütün bu kötülüklerin sebebi

ise toplumsallıktır. Rousseau *Söylev*'de, uygar toplumun bir resmini çeker ve uygar toplumda üretilen bütün kötülükleri gözler önüne serer. “Üretme” sözcüğünün altını çizmek gerekir çünkü kötülüğün üretilen ve kurulan bir şey olduğunu düşünen Rousseau'ya göre, henüz uygarlaşmamış ve toplumsallaşmamış olan insanın doğasında kötülük diye bir şeyden söz etmek mümkün değildir. Rousseau'nun *Söylev*'i, bütünüyle toplumsal yaşamın, uygar toplumun ya da uygar insanın eleştirisidir. Aynı zamanda *Söylev*'de gizil olarak bir doğa durumu övgüsü de söz konusudur ancak doğa durumunun yapısına ilişkin herhangi bir ipucuna rastlamak pek de mümkün değildir. *Söylev*'de uygar toplumun bütün kötü yanlarını ortaya çıkaran Rousseau, Voltaire'in insan ırkına karşı yeni bir kitap olarak tanımladığı (Copleston 2003: 60) *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda doğa durumunun tam bir betimini vererek, doğa durumundan uygar topluma nasıl geçildiğini aktarır.

Kendi çağının insan tasarımının Hobbesçu bir tasarım olduğunu düşünen Rousseau'ya göre, bu tasarımın insana, doğal insana ve uygar insana ilişkin yorumu hatalıdır. Hobbes açısından insan davranışlarının doğasında bencillik vardır ve böyle bir doğaya sahip insanın temel nitelikleri saldırganlık ve şiddettir. “Hobbes, insanın doğal olarak yılmaz olduğunu, sadece saldırmak ve savaşmak peşinde olduğunu iddia eder” (Rousseau 2018b: 95). Hobbes'un insan tasarımının altında henüz politik bir otoritenin, yasaların ve toplumun olmadığı bir doğa durumu varsayımı söz konusudur. Hobbes, doğa durumunu umutsuz, temelinde ölüm korkusu olan sürekli bir korku hali olarak görür. İnsanların doğuştan eşit olduklarını düşünen Hobbes'a göre, bu eşitlik bedensel ve yetenekler bakımından eşitlik. Onun açısından eşitlik, amaçlara ulaşma eşitliği doğurur. Bu şu demektir: İki kişi aynı anda sahip olamayacakları bir şeyi istediğinde, buradan bir düşmanlık çıkar ve bu nedenle de aynı iki kişi amaçları uğruna birbirlerini yok etmeye ya da egemenlik altına almaya çalışırlar. Bu eşitlik halinin güvensizliği, güvensizliğin de savaşı doğurduğuna işaret eden Hobbes, insanlar arasındaki savaşa rekabet ve şan-şeref olmak üzere iki neden daha ekler. İnsanlar arasındaki çatışmanın temel nedeni bu üç duygudur. Doğa hali ile savaş halinin aynı şey olduklarını ifade eden Hobbes açısından insanları korku altında tutacak genel bir güç olmadığında, savaş hali

kalıcı olur ve bu savaş da herkesin herkese karşı savaşdır (Hobbes 2020: 99-101). Hobbes, insanlar arasındaki güvensizliği, savaşı, kavgayı ve rekabeti “insan insanın kurdudur” (Hobbes 2018: 1) benzetmesiyle açıklamaya çalışır. Hobbes açısından herkesin herkesle savaşta olduğu yerde, yani, doğa durumunda “doğru ve yanlış, adalet ve adaletsizlik kavramlarına yer yoktur. Genel bir gücün olmadığı yerde yasa yoktur; yasa olmayan yerde de adaletsizlik yoktur” (Hobbes 2020: 103).

Hobbes açısından doğa durumunda her bir kişiye herhangi birine istediğini yapma, arzuladığı her şeye sahip olma ve bunları kullanma hakkı verilmiştir. Dolayısıyla doğa her şeyi herkese vermiştir ancak böyle bir durumda hakkın tek ölçütü kişinin kendi çıkarıdır. Hobbes açısından herkese istediği şeye sahip olma hakkı verildiğinde sahip olmayı herkes kendi hakkı olarak görür ve ötekini sahip olma hakkını tanımaz (Hobbes 2018: 28-30). Bu durum kavgaya, rekabete ve karmaşaya sebep olur. Hobbes’a göre, “(...) mülkiyetin olmadığı yerde adaletsizlik de yoktur ve kurulmuş bir zorlayıcı gücün, yani, devletin olmadığı yerde de mülkiyet yoktur; herkes her şey üzerinde hak sahibidir: dolayısıyla devletin olmadığı yerde, adalete aykırı hiçbir şey yoktur” (Hobbes 2020: 114). Böyle bir durumda güçsüz olanın yaşama şansı yoktur. İhtiyaçlarını karşılayamadıkları için varlıklarını devam ettiremezler ve doğal olarak yaşamları sonlanır. Ayrıca sakatlık, yaşlılık ve hastalık gibi durumlarda sorun çıkarmasınlar diye güçlüler tarafından hayatlarına son verilir. Güçlülerin güçsüzleri ortadan kaldırdığı böyle bir durumda, ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik eylemlerinde engellenmeme ve her insanın hakkı olarak görülen özgürlük, güçlünün güçsüze uyguladığı bir şiddet halini alır (Bravo 2005: 133).

Hegel, Hobbes’la benzer olarak doğa durumunu haksızlığın, şiddetin, engellenemeyen içgüdülerin ve insanlık dışı eylemlerin olduğu bir hal olarak betimler. Doğa halini özgür olmayış, duyusal görü içinde yaşayış durumu olarak tanımlayan Hegel açısından bireyin istediğini yapması, tutku ve içgüdülerine göre hareket etmesi çoğunlukla özgürlük olarak kabul edilir, bunların engellenmesi halinde özgürlüğün de yok olduğu zannedilir. Ancak Hegel açısından böyle bir engelleme özgürlüğü yok etmekten ziyade özgürleşmenin koşuludur. Toplum ve devlet özgürlüğün içinde

gerçekleştiği durumlardır ve özgürlük tekil özneye değil topluma aittir (Hegel 2016: 124,125). Dolayısıyla Hobbes ve Hegel açısından politik bir gücün olmadığı, yani, devletin olmadığı doğa durumunda adaletten, özgürlükten ve ahlaktan söz edilemez. Ancak Rousseau açısından doğa durumunu şiddetin, savaşın, saldırganlığın ve haksızlığın olduğu bir hal olarak betimleyen filozoflar uygar insanı bütün kötülükleriyle birlikte doğa durumuna taşır. Uygar insanı doğa durumuna taşıyarak doğal insanı uygar insan gibi tasarlar. Bu nedenle onların doğal insan tasarımları hatalıdır. Bu eleştiriyi Rousseau’dan daha sonra yaşamış olan Hegel’e de yöneltebiliriz.

Rousseau açısından Hobbes da dahil olmak üzere toplumun temellerini incelemiş olan filozoflar her zaman bir doğal durum tasarımına başvurmuşlardır. Her zaman doğal duruma gitme ihtiyacı hissetmişlerdir ancak hiçbiri oraya ulaşamamıştır (Rousseau 2018b: 88). Rousseau’ya göre Hobbes ve benzerleri doğa halinden söz ederken insanları bir arada yaşayan varlıklar olarak tasarlamışlardır. İnsanların doğa durumunda bir arada yaşamadıklarını, aralarında zorunlu ilişki ağları olmadığını iddia eden Rousseau’ya göre Hobbes, doğa durumu içinde bir toplumsallık olduğunu varsayar. Hobbes ve benzerleri, “gereksinme, açgözlülük, baskı, istek ve gururdan aralıksız söz ederken, edinmiş oldukları fikirleri uygarlık öncesi doğal hale aktarmışlardır; vahşi insandan söz açmış, fakat uygar insanı anlatmışlardır” (Rousseau 2018b: 88). Rousseau için doğa durumu, uygar insanı doğa durumuna taşıyan Hobbes’un varsaydığı gibi açgözlülüğün, bencilliğin, kargaşanın, kavganın ve savaşın olduğu bir hal değil, “doğa hali, bizim kendi varlığımızı korumak için gösterdiğimiz özenin başkalarına en az zarar verdiği durum olduğu için barışa ve insan türüne en elverişli olan durumdur” (Rousseau 2018b: 118).

Rousseau için doğa durumundaki insan iyiliğin, erdemin ve kötülüğün ne anlama geldiğini bilmez. Çünkü insanlar arasında ahlakın bu temel kavramlarının açığa çıkmasını sağlayacak bir ilişki ya da iletişim söz konusu değildir. Doğa durumundaki “insanların aralarında hiçbir ahlaki ilişki ya da kabul edilmiş görev olmadığı için onlar iyi veya kötü olamazlar” (Rousseau 2018b: 117). İyiliğin, kötülüğün ve erdemin bilinmemesi, yani, bu bilgisizlik hali, Rousseau açısından insanın kötülük yapmasını

engelleyen temel şeydir. Doğal ya da vahşi insanların “kötülük yapmasını önleyen şey bilgilerin gelişmesi ya da kanunların koyduğu fren değil, tutkuların yatışması ve kötülüğün bilinmemesidir” (Rousseau 2018b: 119).

Doğal insan iyiliği, kötülüğü, erdemi, adaleti ve eşitliği bilmez ancak bütün sosyal erdemlerin ondan türetildiği biricik bir niteliğe sahiptir: Bu nitelik Rousseau açısından merhamettir. Rousseau’ya göre merhamet, insanda her türlü düşünceden önce gelen biricik doğal erdemdir. İyi dileklilik, iç yakınlığı ve dostluk bu erdemün ürünüdür. Merhamet, kişiyi acı çeken insanın yerine koyan, acı çeken insanın yardımına düşünmeden koşturan, bütün türün karşılıklı olarak kendisini korumasına yardım eden ve doğa halinde kanunların, ahlakın ve erdemün yerini alan bir duygudur (Rousseau 2018b: 121,123). Merhamet duygusu, ötekinin acısını ve üzüntüsünü engellemeye, diğerinin rahatını düşünmeye yönlendiren ve böylece ahlaklılığın temelini oluşturan bir duygudur. Merhamet sözcüğünün farklı dillerdeki etimolojisine bakıldığında bile ötekinin acısını çekme, başkasının acısını paylaşma anlamı çıkmaktadır. Örneğin merhametin Almanca karşılığı olan *Mitleid*(*mit*=ile/with, *leiden*:acı çekmek/to suffer) sözcüğü kökeni itibarıyla dahi başka bir varlıkla acı çekmek anlamı taşımaktadır (Shapsay 2019: 151). Merhametin İngilizce karşılığı olan *Compassion* sözcüğü Latince gelir ve kelimenin öneki olan *com*, “ile/birlikte” anlamını taşır. *Passion* sözcüğü ise Latince “acı çekmek” anlamına gelen *Pati* sözcüğünden gelir. Dolayısıyla merhamet sözcüğünün hem Almanca hem de İngilizce karşılıkları beraber acı çekmek, öteki ile acı çekmek anlamına gelmektedir. Başkasının acısını hissetme ve hiçbir çıkar beklemeden ötekinin yararını isteme olarak tanımlayabileceğimiz merhamet, doğa halinin savaş hali olmasının önündeki temel engeldir.

Rousseau için insan özü gereği toplum-dışıdır ve insanın ilkelliğini, gelişmemişliğini bu toplum-dışılık üretir. İnsanın doğa durumundaki tek başlılığı, yalnızlığı ve kimsesizliği onun özüne en uygun haldir. Doğa durumunda kişi ötekine ihtiyaç duymaz, ihtiyaçlarını karşılamak için başkasına gereksinim duymaz ve bu nedenle yalnız bir yaşam sürdürür. Rousseau açısından doğa, insanı birlikte yaşamaya ve topluma hazırlamaz; doğada toplumsallık yoktur. “Kaynağı ne olursa olsun, insanları

karşılıklı gereksinmelerle birbirine yaklaştırmak (...) için doğanın ne kadar az emek harcadığı, insanların toplumsallığını ne kadar az hazırladığı, bu bağları kurmak için insanların yaptıklarına doğanın ne kadar az katkı yaptığı görülüp anlaşılır” (Rousseau 2018b: 115). Doğa, insanı toplumsal yaşama hazırlamadıysa ve insan doğası gereği tek başına ise, insanlık toplumsal hayata ilk adımı nasıl atmıştır? Rousseau açısından uygar topluma ya da toplumsallaşmaya ilk adım mülkiyet yoluyla atılmıştır. Bu aynı zamanda eşitsizliğe de ilk adımdır. Rousseau için “bir toprak parçasının etrafını çitle çevirip “*Bu bana aittir!*” diyebilen, buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan uygar toplumun gerçek kurucusu” (Rousseau 2018b: 133) olmuştur.

Aklın ve bilginin gelişmesiyle beraber sanayi ve yeteneklerin de geliştiğini belirten Rousseau, bu gelişmelerin ailelerin kurulmasına neden olduğunu, ailelerin de küçük birer toplum haline geldiğini iddia eder. Ailelerin oluşmasının bir çeşit mülkiyet fikrini de doğurduğunu ifade eden Rousseau açısından mülkiyetin ortaya çıkması çatışmaya, mücadeleye ve kavgaya yol açmıştır (Rousseau 2018b: 138,139). Dolayısıyla ailelerin kurulması, toplum ve mülkiyet fikrinin oluşmasına sebep olmuştur. Bu durum, mülkiyetin toplumsallığa geçişte ilk adım olduğu önermesiyle çelişkili görünebilir ancak aile, ilk küçük toplum ya da topluluk olarak tasvir edilir, toplumun kendisi olarak değil. Bu küçük toplum ya da topluluk mülkiyet fikrini beraberinde getirir. Mülkiyet ile birlikte toplumsal yaşama ilk adım atılır.

Mülkiyet fikrinin oluşmasına sebep olarak ailelerin kurulmasını gösteren Rousseau, mülkiyetin tam olarak neden ve nasıl ortaya çıktığı hakkında yeterince bilgi vermemektedir. Bu noktada mülkiyet kavramı konusunda Rousseau ile karşıt görüşte olan John Locke’u hatırlamakta yarar vardır. Locke, emeğin, doğanın insanların ortak kullanımına sunduğu şeyler üzerinde bir mülkiyet yetkisi başlattığını iddia eder. Emek, insanın dünyayı kullanmasına yetki verir. Locke açısından bir kişinin emek harcadığı toprak, yani, ektiği, işlediği ve ıslah ettiği toprak onun mülkiyeti haline gelir. Mülkiyeti ortaya çıkaran şey, ortaklaşa kullanılan malzemenin bir bölümünü doğal halinden çekip çıkarmaktır. Dolayısıyla mülkiyet hakkının ortaya çıkabilmesi için bir şeyin doğal halinden çıkarılması gerekir. Locke için mülkiyet olmaksızın insanların ortak

kullanımına sunulan şeylerden yararlanmak mümkün değildir (Locke 2012: 25). Locke’a göre, emek ve çalışma ile ortaya çıkan mülkiyet, sözleşme ve anlaşma ile kurumsallaşmıştır. Bazı toplumlar kendi topraklarına sınırlar koymuşlardır ve toplumun üyelerinin mülkiyetlerini yasalarla düzenlemişlerdir. Devletler ve krallıklar diğer ülkelere karşı sahip oldukları doğal haklarından vazgeçerek pozitif bir anlaşmayla mülkiyeti kurumsallaştırmışlardır (Locke 2013: 34). Mülkiyetin kavgaya ve çatışmaya neden olacağını düşünen Rousseau’nun aksine Locke, mülkiyetin mutluluk ve özgürlük getireceğini ileri sürer. Mülkiyet kavramını oldukça geniş bir anlamda kullanan Locke açısından mülkiyet, insanların yaşamlarının, özgürlüklerinin ve mal-mülklerinin karşılıklı korunmasıdır (Locke 2013: 81). Dolayısıyla mülkiyet yalnızca ekonomik gereksinim ve çıkarlarla ilgili bir kavram değildir. Mülkiyete sahip olmak, aynı zamanda yaşamın, özgürlüğün ve servetin güvence altına alınmasıdır. Yaşamın, özgürlüğün ve servetin güvence altına alındığı bir düzen ancak uygar toplumda mümkündür. Dolayısıyla Locke açısından doğal durumdan uygar topluma geçilmesinin sebebi mülkiyettir. “(...) İnsanların devletlerde birleşmelerinin ve kendilerini yönetim altına koymalarının asıl ve *ana amacı, mülkiyetlerinin korunmasıdır*. Doğa durumunda ise bu konuda pek çok şey eksiktir” (Locke 2013: 81). Dolayısıyla hem Locke hem de Rousseau, toplumsal yaşama geçişin nedeni olarak mülkiyeti gösterirler ancak görüldüğü gibi her iki düşünürün mülkiyet kavramı ile ilgili görüşleri oldukça farklıdır. Nasıl ki Hobbes ve Rousseau arasında doğa durumu tasarımı konusunda bir karşıtlık varsa, Locke ve Rousseau arasında da mülkiyet kavramı ile ilgili bir karşıtlık söz konusudur.

Rousseau için mülkiyet ile birlikte ilk adımı atılan toplumsal yaşam, saygınlığın ve itibarın değerli hale gelmesini sağlar. En iyi şarkı söyleyen, en iyi dans eden, en güçlü, en güzel, en becerikli olan, insanlar tarafından en çok sayılan, takdir edilen kişi haline gelir. Rousseau bu durumu kötülüğe doğru atılan ilk adım olarak niteler. Bu üstün tutmalar sebebiyle doğal insanda hiç bulunmayan insanları küçük görme, kıskançlık ve utanma gibi duygular doğar ve mutluluk, ahlaki temizlik ve saflık kaybolur (Rousseau 2018b: 141). Toplumsal yaşamla birlikte doğal yaşamda hiç

bulunmayan kötü nitelikler, özellikler ve duygular ortaya çıkmaya başlar. Rousseau için uygar insan kendisine yabancılaşmıştır. Başkaları üzerinde iktidar kurmak, otorite haline gelmek ve öncelik kazanmak için başka birine dönüşmüştür. Kendi doğal ihtiyaçlarına cevap vermeyen ancak kendisi için iyi, güzel ve faydalı olduğunu düşündüğü şeylerin peşinden koşan ve sonunda onları da elde edemeyen bir insan haline gelmiştir. Ötekiyle ilişkisi de bütünüyle rekabet, aşağılama ve aldatma arzusuyla şekillenmiştir (Dent 1988: 86).

Rousseau *Söylev*'de ortaya attığı fikirlerinin benzerini *Eşitsizliğin Kaynağı*'nda devam ettirir. Onun için insanın yetkinleşmesi, olgunlaşması, gelişmesi ve ilerlemesi insan türünün son evresine atılmış adımlar olarak görülür. İnsanın aklının, bilgisinin ve zekasının gelişmesi, insanın çıkarına göre eylemesine ve olduğundan farklı görünmesine sebep olmuştur. İnsanlar olduklarından farklı görünmeye başladıkça bütün ahlaki bozukluklar ortaya çıkmıştır. Doğa durumunda özgür ve bağımsız olan insan, yapay ihtiyaçlar nedeniyle hem doğaya hem de hemcinslerine köle olmuştur (Rousseau 2018b: 149). *Söylev*'de bilim ve sanatı eşitsizliğin ve köleliğin nedeni olarak gösteren Rousseau, *Eşitsizliğin Kaynağı*'nda mülkiyeti eşitsizliğin ve köleliğin nedeni olarak gösterir. Mülkiyet doğal insanı toplumsal yaşama taşımıştır; toplumsallık eşitsizlik ve köleliğe yol açmıştır. Birlikte yaşam ve toplumsal birlik ve bütünlük uğruna bireysel iradeden vazgeçilmiştir; insanın doğuştan gelen niteliklerinden ödün verilmiştir.

Yukarıda da değinildiği gibi, toplumsal yaşama mülkiyet; eşitsizlik ve köleliği de toplumsal yaşam neden olmuştur. Rousseau açısından zengin ve fakir arasındaki sözleşme ve bu sözleşmeyle ortaya çıkan politik kurumlar ve yasalar ise eşitsizliği kurumsallaştırmıştır. Rousseau'ya göre, toplumsal yaşamda zenginler, yoksullara göre daha büyük tehlike altındadır. Zenginler yalnızca yaşamlarını değil, mülkiyetlerini de korumak isterler. Bu nedenle zenginler yasalar tarafından öngörülen ve polisiye güçler tarafından dayatılan bir barış düzenini sağlama uğraşında olurlar. Yoksullar, kendi yaşamlarını korumak için zenginlerin mülkiyetindeki paylarına ilişkin bütün haklarından vazgeçerler. Böylelikle toplumun becerikli üyeleri tıpkı Locke'un *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*'sinde tanımladığı “rasyonel ve çalışkan” kişiler gibi, “akıllıca

bir gaspı kazanılan bir hakka dönüştüren” bir hileye girişerek mülkiyetlerini başkalarına karşı güvence altına alırlar (Wokler 2003: 78). Zenginin kendi mülkiyetini, yoksulun ise kendi yaşamını koruma isteği zengin ile yoksul arasında bir anlaşma sağlamıştır. Bu anlaşma kanunlara ve yasalara göre yönetilen bir toplum ve üstün bir iktidar doğurmuştur. Bu karşılıklı sözleşme ile birlikte mülkiyet ve toplumsal yaşamın doğurduğu eşitsizlik kurumsallaşmıştır. Bu karşılıklı sözleşme ya da anlaşmaya katılan birliğin üyelerine Rousseau şunları söyler: “Hepsi, özgürlüklerini güven altına aldıklarına inanarak zincirlerine koştular; çünkü politik bir kuruluşun üstünlüklerini, yararlarını sezecek kadar akıllı oldukları halde bunun getireceği tehlikeleri önceden görecektik kadar deneye sahip değildiler” (Rousseau 2018b: 153). Bu karşılıklı sözleşme ile ortaya çıkan politik kurumlarla birlikte doğal özgürlük yok olmuştur, mülkiyet ve eşitsizlik kurumsallaşmıştır ve bütün insan türü çalışmaya, köleliğe, yoksulluğa ve sefaletle boyun eğmiştir. Böylece insan, toplumun ve devletin kölesi durumuna gelmiştir. Rousseau, doğal durum ile uygarlık durumu arasındaki farkı net bir şekilde şu sözlerle ifade eder:

Doğa durumunda gerçek ve bozulmaz bir eşitlik vardır, çünkü bu durumdaki tek fark olan insandan insana fark, birini ötekine bağlı kılacak kadar büyük değildir. Uygarlık durumunda ise düşsel ve boş bir hukuksal eşitlik vardır, çünkü bu eşitliği korumaya yönelik yolların kendileri onu yıkmaya yarar ve zayıfı ezmek için en güçlüye eklenen kamusal güç doğanın onlar arasında kurduğu dengeyi bozar (Rousseau 2016: 321).

Rousseau'nun *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev* adlı yapıtındaki uygar toplum ve toplumsallık eleştirisi *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda da geçerliliğini korumaktadır. Ancak o, *Toplum Sözleşmesi*'ndeki uygar toplum ve toplumsallık değerlendirmesinde, ilk iki eserinden oldukça farklı olan bir politik ortaklık senaryosu ortaya koyar. *Toplum Sözleşmesi*'nde insanların bir arada yaşamasını sağlayan bir ortaklık anlaşması betimler ve bir arada yaşamının, *Eşitsizliğin Kaynağı*'ndaki düşüncelerinin tam tersi olarak özgürlüğü ortadan kaldırmak yerine daha da güçlendirdiğini iddia eder. Daha önceki iki eserinde insanın uygar toplum içinde yozlaştığını dile getiren Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*'nde insanların özgürlüklerini yaşaması için bazı kurumlara ihtiyaç duyduğunu belirtir (Wokler 2003: 85). Daha

önceki iki eserinde çağındaki bütün kötülüklerin sebebi olarak toplumsal düzeni gösteren Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*'nde bu fikrini değiştirmiş gibi görünür. Ona göre, “toplum düzeni bir haktır ve tüm öteki hakların temelidir” (Rousseau 2008: 57). Ancak onun açısından bu hakkın kökeni doğada değil, sözleşmelerdedir. O halde Rousseau'nun *Eşitsizliğin Kaynağı ve Toplum Sözleşmesi*'nde doğa durumunda birlikte yaşamın olmadığına ilişkin görüşleri ortaktır. Toplumun ilk örneğinin ve ilk politik toplumun aile olduğu, (Rousseau 2008: 58) köleliğin doğadan gelmediği, daha doğru bir ifadeyle doğaya aykırı olduğu ve herhangi bir insanın başka bir insan üzerinde doğal bir otoritesinin olmadığı (Rousseau 2008: 61) yönündeki görüşler Rousseau'nun her iki eserinde de ortaktır. Rousseau için insanlar arasındaki meşru bir otoritenin temeli yalnızca anlaşma ve uzlaşılara dayanır. Bütün toplumsal ilişkiler uzlaşma ve anlaşma yoluyla kurulur; buna köle ile efendi arasındaki ilişki de dahildir. Dolayısıyla köle ile efendi arasındaki ilişki toplumsal uzlaşmaya dayanır.

Toplum Sözleşmesi'nde, bireylerin doğal durumda kendilerini korumalarını güçleştiren engellerin ortaya çıktığını ve bireyler bu engellere direnme gücünü gösteremedikleri zaman doğal durumun devam etmesinin mümkün olmadığını, bireylerin yaşam biçimlerini değiştirmedikleri takdirde de yok olacaklarını ifade eden Rousseau, insanların yok olma tehlikesi karşısında toplumsal yaşama geçtiklerini iddia eder. Dolayısıyla insanlar varlıklarını sürdürmek amacıyla bir araya gelip bir güç birliği meydana getirirler ve tehlikelere karşı bir direnç oluştururlar. Rousseau için güç birliği yalnızca birlikte yaşam vasıtasıyla gerçekleşir, yani, güç birliğini ancak ve ancak bir toplum sağlayabilir. Rousseau *Toplum Sözleşmesi*'nde, her bireyin herkesle bir ve eşit olduğu ve herkesin yalnızca kendisine itaat edip özgür olduğu bir toplum hayali kurar. Onun açısından toplumsal anlaşmanın ya da sözleşmenin çözüm getireceği temel mesele de budur (Rousseau 2008: 66,67). O, toplumsal anlaşmayı şu şekilde özetler: “Her birimiz bütün varlığımızı ve bütün gücümüzü birleştirerek genel iradenin kesin buyruğuna veririz ve her bireyi bütünün bölünmez bir parçası kabul ederiz” (Rousseau 2008: 68). Rousseau için özel çıkarlar arasındaki çatışma toplumların ortaya çıkmasını gerekli kılmış, çıkarlar ile ilgili anlaşma ise toplumların oluşmasını sağlamıştır.

Toplumsal ilişkileri oluşturan ve toplumu birbirine bağlayan şey çıkarlar arası uzlaşdır. Toplumu yönetmenin koşulu ise ortak çıkarları gözetmektir. Yalnızca genel irade devletin güçlerini ortak çıkara uygun olarak yönlendirir (Rousseau 2008: 79). Genel iradenin daima kamunun yararını gözettiğini belirten Rousseau’ya göre, genel irade herkesin iradesi, bütün bireysel iradelerin toplamı değil, ortak çıkarların toplamıdır (Rousseau 2008: 82). Genel iradenin aynı zamanda bireyin kendi iradesi olması gerekir. Bu da yurttaşın bireyselliğinden vazgeçip kendisini topluma adanmasıyla olanaklı olur. Genel irade bir monarşide değil, yurttaşlardan meydana gelen bir devlette mümkün olur. Yasa koyucu için insanı yurttaş yapma, onu devletin hizmetine verme zorunluluğu vardır (Derathe 2008: 44). Rousseau’nun bireysel iradeye değer veren ve ortak çıkarları gözetilen toplum idealinin gerçekleşmesinin koşulu, doğa durumundan uygar topluma geçişin tam anlamıyla sağlanmasıdır. O, bu geçişten sonra ortaya çıkacak değişimin ahlaklılığı ve adaleti getireceğini özellikle vurgular. Rousseau’nun toplumsallığa ilişkin görüşleri arasındaki keskin ayrım tam olarak bu noktadadır.

Söylev’de toplumsal düzenin insanı ahlaksızlaştırdığını ifade eden, *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda ise eşitsizliğin kaynağı olarak toplumsal düzeni gösteren Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*’nde toplumsal düzenin adaleti ve ahlaklılığı getirdiğini ifade eder. “Doğal yaşamdan toplumsal düzene geçiş insanı çok büyük ölçüde değiştirir, davranışlarındaki içgüdünün yerine adaleti getirir, daha önce sahip olmadığı bir ahlak anlayışı getirir ona” (Rousseau 2008: 71). Daha önceki görüşlerinin aksine Rousseau, doğa durumundan uygar topluma geçildiğinde fiziksel güdülerin yerini ödev bilincinin, arzuların ve isteklerin yerini de hakkın aldığını ileri sürer. Böyle olunca da doğa durumunda yalnızca kendisini düşünen insan artık farklı ilkelere göre davranmak ve eğilimlerinin, tutkularının, isteklerinin peşinden gitmeden önce aklını dinlemek zorunda kalır. Rousseau açısından uygar toplumda insanların yetenekleri dönüşür ve gelişir, düşünceleri olgunlaşır, duyguları soylulaşır, ruhu yücelir ve akli yetkinleşir (Rousseau 2008: 71). Rousseau *Toplum Sözleşmesi*’nde toplumsallığın ve uygarlığın insana kazandırdığı bütün nitelik ve özelliklerin insana büyük yararlar sağladığını ifade eder. Ancak *Söylev*’de, gelişmenin, yetkinleşmenin, olgunlaşmanın ve ilerlemenin

ahlaksızlığa ve köleliğe, Eşitsizliğin *Kaynağı*’nda ise insan türünün son evresine atılmış birer adım olarak eşitsizliğe yol açtığını aktarır.

Rousseau *Toplum Sözleşmesi*’nde, doğal durumda güç ya da zekadan kaynaklanan doğal eşitsizliğin yerine, uygar toplumda ahlaki ve meşru olan bir eşitlik koyar. Devletin kendi üyelerinin ortak anlaşmasıyla kurulması insanda kökensel bir değişiklik meydana getirir, *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda bu değişiklik, kötülük doğrultusunda atılan geri döndürülemez bir adım olarak değerlendirilir. Ancak *Toplum Sözleşmesi*’nde, uygar toplumun kuruluşu tam anlamıyla gerçekleştiğinde ortaya çıkacak değişimin asilleştirici ve yüceltici ruhu vurgulanır (Wokler 2003: 91,92). Rousseau açısından insanın toplum sözleşmesiyle yetirdiği şey doğal özgürlüğü ve nesnelere üzerindeki sınırsız hakkıdır, kazandığı şey ise sivil özgürlük ve elindeki her şeye gerçekten sahip olmasıdır. Doğal özgürlüğün bireyin gücünden başka bir şey olmadığını iddia eden Rousseau, doğal özgürlüğe karşı, sivil özgürlüğü savunur. İnsanın uygar yaşamda kazandıkları arasına insanı kendi kendisinin efendisi yapan manevi özgürlüğü de ekler (Rousseau 2008: 72). Oysa *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda doğal özgürlüğün yetirilmesinin köleliği ve eşitsizliği beraberinde getirdiğine dikkat çeker. Rousseau *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda, yasaların ve politik kurumların toplumsal yaşam tarafından ilk adımı atılan eşitsizliği kurumsallaştırdığını iddia ederken, *Toplum Sözleşmesi*’nde, yasaların ve devletin özgürlük getirdiğini dile getirir: “Kendimiz için koyduğumuz yasalara itaat etmek özgürlüktür” (Rousseau 2008: 72). Rousseau daha da ileri giderek “(...) bireylerinin özgürlüğünü sağlayan sadece devlet gücüdür” (Rousseau 2008: 107) demektedir. Ancak önceki eserlerinde politik kurumların özgürlükten ziyade köleliği beraberinde getirdiğini iddia eder. *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda bireyi doğanın çocuğu olarak ele alan Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*’nde bireyi devletin çocuğu olarak ele alır. *Toplum Sözleşmesi*’nde Rousseau, insanı devletin hizmetine sunar, devlete adar. İnsana özgürlüğünü veren artık doğa değil, devlettir. Rousseau’nun bu düşüncelerinin, özgürlüğün devletle mümkün olduğunu söyleyen Hegel’e öncülük ettiğini söylemek mümkündür. Friedrich Engels, toplum sözleşmesi ve genel irade kuramının “burjuvazinin idealize edilmiş krallığından

başka bir şey değil” derken, Rousseau’nun insanı devletin hizmetine sunan görüşlerine yönelik endişelerini dile getirir (Williams 2018: 6).

Rousseau, *Eşitsizliğin Kaynağı* ve *Söylev*’de toplumsallıkla birlikte insanların içgüdülerine göre hareket etmediğini, içlerinden geldiği gibi davranmadığını, isteklerine ve arzularına kulak vermediğini ve başkalarına göre eylediğini belirterek toplumun insanların özgürlüklerini elinden aldığını ve bir anlamda köleleştirdiğini belirtir. Ancak *Toplum Sözleşmesi*’nde bu ifadelerin tam tersi dile getirilir: “Sadece isteklerimizin itkisine uymak köleliktir” (Rousseau 2008: 72) diyen Rousseau, kişinin isteklerine, arzularına, içgüdülerine ve tutkularına göre eylemesini kölelik olarak nitelendirir. Ancak Rousseau *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda özgür irade ve hayvani dürtülerimizin üstünde bir denetimin olmamasını özgürlük olarak tanımlar.

Toplum Sözleşmesi’nde belgeye dayanan mülkiyet ile gücün bir sonucu ya da ilk işgalcinin hakkı olan sahiplik arasında bir ayrım yapan Rousseau, (Rousseau 2008: 72) mülkiyet konusunda da olumlu bir tavır takınır. Rousseau’nun *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda karşı çıktığı mülkiyet kavramı ile *Toplum Sözleşmesi*’nde ortaya attığı belgeye dayanan mülkiyet kavramı arasında bir farklılık var gibi görünmektedir. Onun, *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda kullandığı biçimiyle mülkiyet ile *Toplum Sözleşmesi*’nde gücün bir sonucu olarak tanımladığı “sahiplik” arasında bir benzerliğin olduğunu söylemek mümkündür. Ancak her koşulda Rousseau’nun mülkiyet kavramıyla ilgili düşüncelerinin değiştiğini söyleyebiliriz. O *Toplum Sözleşmesi*’nde, her insanın kendisi için gerekli olan her şey üzerinde hakkı olduğunu ancak bireyi herhangi bir mülkün sahibi yapan şeyin sözleşme olduğunu ifade eder. Kişinin elindeki her şeye gerçekten sahip olmasını sağlayan sözleşmedir. Rousseau için bir sözleşmenin ve yasanın olmadığı yerde mülkiyetin tek göstergesi, Locke’un söylediği gibi, emektir. Rousseau açısından “emek, elde yasal kanıtlar olmadığında başkalarının kabul etmek zorunda oldukları tek mülkiyet işaretidir” (Rousseau 2008: 73). *Eşitsizliğin Kaynağı*’nda mülkiyetin ortaya çıkmasının çatışmaya, mücadeleye ve kavgaya yol açtığını, mülkiyet ile birlikte ortaya çıkan toplumun eşitsizliği doğurduğunu ileri süren Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*’nde,

sözleşmeye dayalı mülkiyetin hak olduğunu ve dünyayı yaşanabilir hale getirdiğini vurgular.

Sonuç

Bu çalışma, çalışmanın problemi ve amacı doğrultusunda Rousseau'nun toplumsallığa ilişkin görüşlerinin değiştiğini göstermiştir. *Söylev*'de bilim ve sanatın insanları uygar topluluklar durumuna soktuğunu, bir anlamda bilim ve sanatın toplumsallığa neden olduğunu vurgulayan Rousseau, toplumsallığın insanın ahlaksızlaşmasına ve köleleşmesine neden olduğunu aktarır. *Eşitsizliğin Kaynağı*'nda toplumsallığa ilişkin sert tavrını sürdüren Rousseau, mülkiyetin insanları toplumlar haline getirdiğini iddia ederek, toplumsallaşmanın eşitsizliğe yol açtığını ileri sürer. Zengin ve yoksul arasındaki sözleşmeyle kurulan politik kurumlar ve yasalar ile birlikte eşitsizlik kurumsallaşır. Rousseau *Toplum Sözleşmesi*'nde, bireysel iradeye değer veren ideal bir toplumsal düzen kurma peşindedir. Doğa durumundan uygar topluma geçişin tam anlamıyla sağlanması durumunda ortaya çıkacak değişimin ahlaklılığı, adaleti ve özgürlüğü getireceğini vurgular. Başlangıç eserlerinde devletin ve yasaların insanların doğasındaki özgürlüğü ortadan kaldırdığını aktaran Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*'nde özgürlüğün devletle mümkün olabileceği bir toplumsal düzen hayali kurar. Böylelikle Rousseau, bütünüyle bireyi devletin hizmetine sunar, bireyi devlete adar ve bir anlamda bireyi devlete teslim eder. Bu nedenlerden ötürü, toplumsallığa ilişkin görüşleri bakımından iki farklı Rousseau'dan söz etmek mümkündür.

KAYNAKÇA

BRAVO, Hamdi (2005). “Doğal Özgürlük-Toplumsal Özgürlük”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12/2005: 125-144.

COPLESTON, Frederick (2003). *A History of Philosophy Volume 6: The Enlightenment Voltaire to Kant*, London: Continuum.

DERATHE, Robert (2008). “Toplum Sözleşmesi Üzerine”, *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, çev. İsmail Yerguz, ss. 25-51, İstanbul: Say Yayınları.

DENT, N.J.H. (1988). *Rousseau An Introduction to his Psychological, Social and Political Theory*, New York: Basil Blackwell.

HEGEL, Georg Wilhelm Friedrich (2016). *Tarihte Akıl*, çev. Önay Sözer, İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

HOBBS, Thomas (2018). *De Cive: Yurttaşlığın Felsefi Temelleri*, çev. Cihan Deniz Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları.

HOBBS, Thomas (2020) *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

LOCKE, John (2013). *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*, çev. Fahri Bakırcı, Ankara: Ebabil Yayınları.

NIETZSCHE, Friedrich (2013). *Putların Alacakaranlığı*, çev. Mustafa Tüzel, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ROUSSEAU, Jean-Jacques (1997). *Julie or The New Heloise*, The Collected Writings of Rousseau Vol. 6, Translated and Annotated by Philip Stewart and Jean Vache, London: University Press of New England.

ROUSSEAU, Jean-Jacques (2008). *Toplum Sözleşmesi ya da Siyaset Hukuku İlkeleri*, çev. İsmail Yerguz, İstanbul: Say Yayınları.

ROUSSEAU, Jean-Jacques (2016). *Emile ya da Eğitim Üzerine*, çev. Yaşar Avunç, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ROUSSEAU, Jean-Jacques (2018a). *Bilimler ve Sanatlar Üstüne Söylev*, çev. Sabahattin Eyüboğlu, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ROUSSEAU, Jean-Jacques (2018b). *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, çev. Rasih Nuri İleri, İstanbul: Say Yayınları.

SHAPSAY, Sandra (2019). *Reconstructing Schopenhauer's Ethics: Hope, Compassion and Animal Welfare*, New York: Oxford University Press.

WILLIAMS, David Lay (2018). “The General Will” *Encyclopedia of Political Thought*, Oxford: Wiley Publishing, 1-7.

WOKLER, Robert (2003). *Rousseau*, çev. Cemal Atila, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.